

В.А.САВЧЕНКО *

РОЗГРОМ АНАРХІСТСЬКОГО РУХУ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ (1927–1929 рр.)

Розвінчується міф, який склався в історіографії про те, що анархістських організацій у радянській Україні в 1927–1929 рр. не існувало. У великих промислових центрах (Одеса, Харків, Київ, Дніпропетровськ) анархістські ідеї мали прихильників серед студентської та робітничої молоді, частина анархістських груп уважалася «дикими» – вони не були пов'язані з традиційними анархістськими структурами. У 1927 р. диктаторська верхівка СРСР вирішила розпочати повне винищення анархістських угруповань, що призвело до ліквідації анархістського підпілля в УСРР.

Ключові слова: анархізм, анархізм-комунізм, анархістська група, терор, пропаганда, підпілля, репресії.

Питання про існування та боротьбу політичного підпілля проти становлення тоталітарної диктатури в СРСР у 1927–1929 рр. на сьогодні в російській і українській історіографії залишається відкритим. Традиційна точка зору, котра сформувалася ще за часів «застою», була сумішшю зі сталінського «пошуку ворогів» та хрущовсько-дисидентської концепції «безвинних жертв сталінізму». В історичній науці міцно утвердилася думка про «самоліквідацію» або «ліквідацію» підпільних організацій і партій на початку 1920-х рр. Так 1921-й рік став «офіційною» (дозволеною цензурою) датою зникнення анархістського руху у СРСР.

Перед дослідниками анархізму у Східній Європі постає питання про довіру до чекістсько-більшовицьких джерел. Історики, котрі вивчають цю проблему, згодні з відносною об'єктивністю «царських» документів (судової та поліцейської інформації), активно використовуючи їх як головне джерело у своїх працях. Подібний підхід характерний і для дослідників історії анархізму часів громадянської війни. Але про джерела 1920-х рр. із надр ДПУ складається «окрема думка». Перед істориками постає певна методологічна проблема – відмовляючи в інформативності радянським документам 1920 – початку 1950-х рр., що стосуються репресій, треба піддати сумніву весь комплекс документальної бази радянського періоду. Однак на такий крок історична наука не йде, і не може піти. Про підпілля початку 1920-х рр. було прийнято писати, тому що цей дискурс увійшов до радянської історіографії часів Й.Сталіна, М.Хрущова, Л.Брежнєва, водночас історіографія «зразка» ХХ з'їзду КПРС свідомо відкидала вивчення політичного підпілля у СРСР після 1922 р., адже існувало владне замовлення, пов'язане з «викриттям культу особи Сталіна» та новою післясталінською «теорією» про неможливість і недоцільність існування

* Савченко Віктор Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент, професор кафедри філософії та соціально-гуманітарних дисциплін Одеського державного університету внутрішніх справ

E-mail: santey61@list.ru

організованого опору в радянських республіках після 1921 р. З архівних документів ДПУ стає зрозуміло, що практика самообмови, повної фальсифікації політичних справ встановилася у СРСР з 1929–1930 рр. Самообмови під фізичними тортурами були рідкістю в 1922–1928 рр. У цей час поширеним покаранням для анархістів-підпільників було 3 роки заслання (Казахстан, Західний Сибір), переселення з промислових центрів углиб СРСР. Такі покарання не могли залякати «професійних» анархістів, котрі пройшли царську каторгу або радянські концтабори періоду громадянської війни. Ігноруючи інформацію, почерпнуту з політичних справ 1920-х рр. та емігрантської преси, частина істориків, сумніваючись у можливості існування підпілля у СРСР, відмовляють народам колишньої «країни Рад» в історії їх опору, нав'язуючи «кліше» про соціальний мир часів непу.

Документи ДПУ про діяльність анархістського підпілля призначалися для вузького кола осіб, у тому числі Й.Сталіна. Вони були покликані показати керівництву СРСР справжній стан справ. Починаючи з 1926 р. у цих матеріалах зникає інформація про підпілля меншовиків, есерів «усіх мастей», але до 1930 р. залишається інформація про підпілля анархістів. У деяких документах ДПУ помітна тенденція перебільшення «небезпеки контрреволюції», таким чином каральний орган доводив партійній владі своє право на існування. Але інформація «з іншого боку» (анархістське листування, видання анархістів), граючи роль своєрідного «лакмусового папірця», підтверджує інформацію ДПУ про активність анархістського підпілля у СРСР часів непу.

Лише в останнє десятиліття в Україні (В.Савченко, А.Дубовик, Д.Стаценко) та в Російській Федерації (Я.Леонтєв, С.Биковський, Д.Рубльов) було опубліковано декілька статей, присвячених дослідженню анархізму у СРСР після 1921 р.¹ Стверджується, що анархістський рух у Радянському Союзі не тільки продовжувався після 1921 р., але й помітно «пожвавився» в 1924–1926 рр. Водночас анархістське підпілля у СРСР у роки «пізнього непу» (1927–1929 рр.) залишається поза увагою істориків зі Східної Європи.

Радянська пропаганда вдавала, що у другій половині 1920-х рр. у СРСР ніяких анархістів уже бути не може, але у секретних чекістських зведеннях зазначалося: «У ряді районів Союзу посилено свою діяльність анархо-підпілля [...] організовуються нові підпільні групи, втягується молодь, [...] на Україні

¹ Леонтєв Я., Биковский С. Из истории последних страниц анархо-движения в СССР: дело А.Барона и С.Рувинского (1934 г.) // Пётр Алексеевич Кропоткин и проблемы моделирования историко-культурного развития цивилизации: Мат. междунар. науч. конф. – Санкт-Петербург, 2005. – С.161–166; Рублёв Д. История одной листовки и судьба анархиста Варшавского (из истории анархистского сопротивления тоталитаризму) // 30 октября. – 2006. №66; Савченко В. Анархистское подполье в Одессе в 20–30-х гг. XX в. // Юго-Запад: Одессика. – Вып.7. – Одесса, 2009. – С.108–135; Його ж. Маловідомі факти з біографії С.Шварцбарда (до історії співробітництва з органами державної безпеки СРСР) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2009. – №1. – С.120–137; Його ж. Паризька шпигунка із «Чорного хреста» (справа одеського анархістського підпілля 1933 р.) // Там само. – 2013. – №1/2. – С.31–51; Його ж. Репресії проти анархістів в УСРР у 1921–1924 рр. // Там само. – 2014. – №2. – С.176–197; Дубовик А. К истории анархического движения в Украине (1922–1938) // Юго-Запад: Одессика. – Вып.12. – Одесса, 2011. – С.182–198; Стаценко Д.В. Діяльність анархістів Полтави в умовах становлення більшовицької диктатури (перша половина 1920-х рр.) // Треті Череванські читання: Зб. наук. ст. за матеріалами III Всеукр. конф. (Полтава, 17–18 березня 2016 р.). – Полтава, 2016. – С.203–217.

анархо-підпілля докладає всіх зусиль до розширення і поглиблення своєї діяльності». Восени 1927 р. чекісти повідомляли: «Після літнього затишшя спостерігається помітне посилення активності серед анархо-підпілля». Таке «посилення» бачили в організації нових груп і гуртків, поширенні анархічних рукописів, листівок, в усній агітації серед робітників та службовців, у широких зв'язках з анархістами з-за кордону, звідки надходили анархічні журнали й газети, грошова допомога від «Чорного хреста» (Одеса, Харків, Зінов'євськ)².

Особливе занепокоєння у влади викликала інформація про те, що анархісти-підпільники Дніпропетровська підтримали троцькістську опозицію й разом із нею намагалися викликати страйки на заводах, серед залізничників. «Пожвавлення» роботи анархістів, їх зв'язок із троцькістською опозицією призвели до арештів у листопаді 1927 р.³ Того року анархістські лідери П.Аршинов і Н.Махно прагнули консолідувати своїх однодумців не тільки за кордоном, але й у СРСР на основі розробленої ними «Організаційної платформи загального союзу анархістів». Текст цього документа, відоzwi та листи-анкети нелегально потрапляли з Франції до Києва, Одеси, Дніпропетровська, Мелітополя, Полтави⁴. У вересні 1927 р. на шпальтах журналу групи Аршинова – Махна «Дело труда» (Париж) було надруковано «Відкритий лист до робітників і селян СРСР», в якому лунав заклик до загального повстання проти більшовицької влади⁵. Цікаво, що до «країни Рад» таємно провозили не лише цей часопис, а й аргентинську газету «Анархия», видання «Рассвет» і «Пробуждение» зі США⁶.

Структури ДПУ отримали інформацію про активізацію анархістів і махновців за кордоном, що викликало появу циркуляра «Про махновців» (12 серпня 1927 р.), в якому наказувалося «посилити пильність» щодо потенційного «махновського підпілля». Наслідком стали арешти селян у Гуляй-Полі (Н.Зуйченко та ін.)⁷. У Запорізькому окрузі чекісти виявили 500 «колишніх махновців» (у тому числі 84 «з командного складу»), частина з яких, на думку ДПУ, проводила «таємну антирадянську роботу»⁸.

Особливу увагу чекісти приділили анархістам Дніпропетровська, де діяла група Маслова – Удалова. Вона була пов'язана «з місцевими робітниками й інтелігенцією, ставила за мету створення підпільних гуртків і типографії, організацію страйків [...] розробляла наліт на банк», надрукувала (або тільки готувала до друку) листівки «Молодой анархист»⁹. На початку 1927 р. цю групу було ліквідовано. У зведеннях ДПУ про неї зазначалося: «Група досягла 30 чол., причому члени її виїжджали для зв'язку до Москви, Тули, Харкова і навіть мали намір налагодити зв'язок із Києвом, Одесою, Брянськом,

² «Совершенно секретно»: Лубянка – Сталину о положении в стране (1922–1934 гг.) [Електронний ресурс]: <http://istmat.info/node/22548>

³ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф.13. – Спр.370. – Т.4. – Арк.134, 174; Т.5. – Арк.9 зв., 68, 124 зв., 324.

⁴ Там само. – Т.11. – Арк.240; Т.13. – Арк.12 зв.; Аршинов П.А. Новое в анархизме (К чему призывает организационная платформа). – Париж, 1929. – С.2–24.

⁵ Дело труда (Париж). – 1927. – №28. – С.2.

⁶ Анархия (Буэнос-Айрес). – 1930. – №2/3. – С.4.

⁷ Дело труда. – 1927. – №22. – С.12.

⁸ ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.370. – Т.5. – Арк.24.

⁹ Там само. – Спр.283. – Арк.9.

Ростовом». Аналіз соціального складу групи свідчив, що більшість її становила учнівська молодь (студенти гірничого інституту, а також інституту народної освіти), проте були й «хулігансько налаштовані кадри робітничої молоді», безробітні, журналіст, технік. Частиною цієї структури стала студентська група «Молоді анархісти». Усього було заарештовано 22 особи, 14 з яких незабаром вислали. Арешти торкнулися й іншої групи, котра діяла у Дніпропетровську під назвою «Хліб і воля»¹⁰. ДПУ вважало, що тут існують ще невідомі чекістам групи (Б.Самохіна, Крилова – Ольшанського). У селі Гупалівці (поблизу Дніпропетровська) фіксувався анархістський осередок зі студентів інститутів, у Кам'янці – група А.Поплавського. У серпні 1927 р. у залізничних майстернях Дніпропетровська було знайдено відозви паризької групи П.Аршинова та Н.Махна. Під підозрою опинилися залізничник Ф.Демидов (у 1906–1918 рр. жив за кордоном, повернувся в радянську Україну анархістом) та його гіпотетична «група»¹¹. Робітник-анархіст Г.Марченко створив у Дніпропетровську Союз незалежно організованих пролетарів, агітуючи на біржі праці, у гуртожитку безробітних. Він намагався провести загальні збори безробітних Харкова, обрати депутатів від них до міськради. Невдовзі Г.Марченка заарештували. Після арештів анархістів на обліку ДПУ у Дніпропетровську залишалося 24 особи, із них 6 «молодих» на чолі зі смертельно хворим Б.Холінін¹².

У Києві чекісти фіксували групи Ж.Кологрива та А.Лінчевського. Анархістське підпілля розглядало це місто як «регіональний центр», тут із метою відтворення у СРСР нелегальної мережі часто бувала авторитетна анархістка О.Таратута. Київські діячі підтримували зв'язок з московським, харківським, одеським підпіллям, намагалися організувати з'їзд анархістів, підготувати демонстрацію безробітних. Чекісти повідомляли: «У Києві сформувалася незначна група анархістів, що влаштовує нелегальні збори», у Київській губернії «відзначено прагнення анархістів облаштувати друкарню спільно з есерами»¹³.

У Харкові після січневих 1927 р. арештів група «старих» анархістів, на чолі з П.Захаровим, яка залишилася на свободі, об'єдналася з кількома колишніми максималістами, лівими есерами. Вони створили сільськогосподарську артіль-комуну, збирали кошти на покриття боргів за передану анархістську літературу видавництва «Голос труда», на «Чорний хрест», намагалися створити гуртки в головних електротехнічних майстернях, у кредитному товаристві, вели пропаганду серед робітників – цеглярів, залізничників, підтримувати зв'язки з однодумцями у Брянську, Таганрозі, Ростові, населених пунктах Донбасу¹⁴.

У лютому – березні 1927 р. на заводах Харкова було розкидано листівки із закликами кидати роботу, відбулися страйки проти скорочення робочих місць¹⁵. Група анархістської молоді створила гурток студентів у Харківському сільгоспінституті, підпільні анархістські «п'ятірки» сформувалися на фабриці

¹⁰ Там само. – Спр.415. – Т.2. – Арк.46.

¹¹ Там само. – Арк.31, 80–81, 131, 178, 217.

¹² Там само. – Арк.55 зв., 82, 84, 90.

¹³ «Совершенно секретно» ; ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.415. – Т.2. – Арк.14, 35, 180 зв.

¹⁴ ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.370. – Т.5. – Арк.69; Т.10. – Арк.32 зв.

¹⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.2. – Спр.2523. – Арк.19, 24–25, 42, 73, 102.

«Червона нитка». У Харківському окрузі чекісти виявили «дикі» анархістські групи: Х.Лермана, безробітних Г.Сорокіна, «Ідеальна школа» Соловійова – Петрова (у с. Дергачі), С.Леонтєва (у Богодухові), осередок у с. Песочин¹⁶.

Анархістські гуртки фіксувалися в Одесі на судноремонтному заводі ім. Марті, серед портових вантажників, безробітних водників, в інститутах народного господарства, народної освіти. Неподалік від фізичного інституту було розкидано 12 звернених до студентства анархістських листівок, а в гуртожитку інституту наросвіті їх виявили 5¹⁷. В Одесі також розповсюджувалися листівки від імені ЦК партії «Свободи й волі» із закликами боротьби проти «радянської бюрократії», «паперових комуністів». На початку 1927 р. відбулися хвилювання на одеських заводах, серед портових вантажників. У «Палаці моряків» і «Клубі радянських службовців», на зборах безробітних лунали заклики «будувати барикади під чорним прапором», «гнати геть комуністів», у місті з'явилися листівки «Товариші безробітні!» із закликами до протесту. Ці прояви «стихійного анархізму» чекісти пов'язували з групою водників на чолі зі Г.Савицьким. Водники готували альтернативну жовтневу демонстрацію 1927 р. під «чорним прапором». У 1927 р., під час виборів до Одеської міської ради, делегатом від безробітних висувався «колишній анархіст»¹⁸.

Чекісти повідомляли, що в Одесі анархісти «активізувалися» у зв'язку з приїздом із Москви О.Таратути. За даними секретних інформаторів, на початку 1927 р. на нараді семи «старих» одеських анархістів група намагалася сформулювати позиції анархістів у майбутній війні між СРСР і країнами Антанти. Думки розділилися, хоча більшість висловилося за «оборону Батьківщини». У лютому 1927 р. О.Таратута виступила на врочистому перепохованні праху Л.Тарла, страченого в 1906 р. Присутність на цвинтарі 20 анархістів ДПУ розглядало як «політичну сходку»¹⁹.

У квітні 1927 р. в Одесі заарештували декількох анархістів. Причому С.Доманівський (підозрюваний в участі в «експропріаціях») вступив у перестрілку з чекістами, був поранений²⁰. У травні того року в Одеських залізничних майстернях поширювався лист від групи анархістів-комуністів-залізничників з ультимативною вимогою до адміністрації – зняти встановлені на початку 1927 р. обмеження робітникам на приробіток. У листі містилися погрози проведення терористичних актів проти керівництва залізниці. Стверджувалося, що якщо впродовж дев'яти днів обмеження не будуть скасовані, цих керівників «виключать зі списку живих»²¹.

У липні 1927 р. в різних містах СРСР поширювалися листівки анархістів із приводу нашумілого процесу Н.Сакко й Б.Ванцетті, який відбувся у США. Ця справа порівнювалася з десятками незаконних арештів анархістів у СРСР,

¹⁶ ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.370. – Т.4. – Арк.174–175; Т.5. – Арк.259, 324.

¹⁷ Там само. – Ф.13. – Спр.370. – Т.11. – Арк.240.

¹⁸ Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф.Р.7. – Оп.1. – Спр.1033. – Арк.18–19; Спр.1035. – Арк.44; Спр.1607. – Арк.91; ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.415. – Т.2. – Арк.17; Ф.13. – Спр.370. – Т.5. – Арк.122; Т.9. – Арк.98–99.

¹⁹ ДАОО. – Ф.Р.7. – Оп.1. – Спр.1034. – Арк.154.

²⁰ ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.370. – Т.4. – Арк.31, 53 зв., 128, 164.

²¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.2. – Спр.2523. – Арк.54; ДАОО. – Ф.Р.7. – Спр.1037. – Арк.128.

висловлювався протест проти використання більшовицькою владою імен американських анархістів, у той час, коли тисячі таких самих «мучеників-анархістів» кинуті у в'язниці. В УСРР поширювалися як листівки, надруковані у СРСР, так і нелегально завезене звернення від паризького «Дела труда» із протестом проти репресій²². Про підпільне видання листівки з критикою ВКП(б), про створення в Москві Бюро анархістів захисту Сакко й Ванцетті повідомляла анархістська емігрантська преса²³.

У серпні 1927 р. в Одесу з Москви прибув авторитетний анархіст Н.Варшавський, котрий зустрівся з О.Таратутою. Чекісти представили це як крок до створення в південному місті нелегальної групи «підтримки Сакко й Ванцетті». Відповідні листівки було виявлено під час обшуку на квартирі О.Таратути та при арешті Н.Варшавського. Кидати за ґрати О.Таратуту ДПУ вважало недоцільним (можливо тому, що стеження за «координатором анархістів» відкривало нові оперативні можливості)²⁴. У жовтні 1927 р. в Одесі чекісти виявили листівку «Геть державу!», автори якої закликали робітників вимагати звільнення анархістів із радянських тюрем, свободи слова та друку. Листівки із закликами, «близькими до анархістів», поширювалися й у Запоріжжі²⁵.

Зведена таблиця обліку роботи Одеського окружного ДПУ за 1928 р. показувала, що серед «політнеблагонадійного елемента» налічувалося 62 анархіста, із них: «актив» – 20, «пасив» – 13, «легалісти» – 10, «у розшуку» – 13. ДПУ відзначало як «неблагонадійний елемент», близький до анархістського підпілля, колишніх комуністів, вигнаних із ВКП(б) під час «чисток»²⁶.

В анархістській конспірації тих років сильним залишався «полтавський куш». У Полтаві чекісти фіксували 15 анархістів, котрі проводили агітацію серед молоді місцевого агротехнікуму. Активність «полтавців» призвела до арешту 3 місцевих анархістів у листопаді 1927 р.²⁷ У районі Ромни – Гадяч – Лубни поширювалася анархістська література видавництва «Голос труда», сільськими вчителями працювали колишні слухачі педагогічних курсів Гадяча, серед яких у 1921–1925 рр. інформатори фіксували роботу анархістів²⁸. У Лубенському педагогічному технікумі 1927 р. фіксувалися анархістські відозви, діяла група Г.Лінченка (19 осіб)²⁹. По селах Полтавського округу (с. Комишівка та ін.) чекісти виявили декілька «диких» анархістських груп³⁰.

У 1927 р. у зведеннях «по анархістам» постійно фігурував Донбас. Анархістська група в Макіївці стала відома тим, що поширювала на шахтах листівки від імені Трудового комітету рівноправності³¹. На копальні «Юний

²² Archives International Institute of Social History (далі – IISH). – Senya Fleshin Papers. – F.86. – P.12.

²³ Дело труда. – 1928. – №32. – С.10.

²⁴ ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.370. – Т.4. – Арк.9–10, 30 зв., 49, 134, 150, 237 зв.

²⁵ ДАОО. – Ф.Р.7. – Оп.1. – Спр.1037. – Арк.25, 36.

²⁶ Реабілітовані історією: Одеська область. – Одеса, 2010. – С.230.

²⁷ ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.370. – Т.4. – Арк.10, 115.

²⁸ Там само. – Т.6. – Арк.15, 23.

²⁹ Там само. – Т.8. – Арк.9 зв.

³⁰ Там само. – Т.3. – Арк.81; Т.4. – Арк.30 зв., 237.

³¹ Там само. – Т.5. – Арк.34.

комунар» (Єнакієве) сформувалася група під керівництвом М.Міхенкова та А.Третякова, котрі намагалися створити подібну групу й на Ждановській копальні. Про цей осередок чекісти дізналися через своїх інформаторів після того, як його члени налагодили зв'язок із московськими анархістами, отримуючи від них літературу видавництва «Голос труда»³².

У Донецькому гірничому інституті (м. Сталіно) в 1927 р. було виявлено підпільну групу анархістів, яка мала зв'язок із робітничими колективами у шахтарських селищах Смолянка, Путилівка, Будьонівка, на копальні «Трудова». У серпні 1927 р. пройшли арешти анархістів Донбасу за справою «Шахтарі»³³. У Маріуполі, на заводі ім. Ілліча було вилучено листівки, що зверталися до робітників від імені «Великого альянсу Бакуніна» з пропозицією «бити комуністів». Реакцією на листівки була чекістська перевірка 10 анархістів, котрі перебували на обліку в Маріуполі, арешт 2 із них³⁴.

У 1928 р. в Артемівському окрузі чекісти виявили анархічні листівки за підписом «Анархо-повстанський штаб України»³⁵. У Києві поширювалися листівки «Хліб і воля», що закликали безробітних до акцій протесту. Анархістські листівки «місцевого виготовлення» знаходили в Одесі, Маріуполі, Запоріжжі, у с. Новоспасівка³⁶.

У Миколаєві було виявлено групу на місцевому судноремонтному заводі ім. Марті, члени якої, за даними чекістів, «прагнули взяти бомбу для підризу виконкому». У Севастополі викрили групу серед робітників судноремонтних заводів, в якій колишні комсомольці збирали зброю для експропріацій; у Зінов'євську – групу на заводі «Червона зірка». Подібні осередки діяли в Мелітополі та Первомайську. Упродовж 1928 р. ці групи було ліквідовано³⁷.

Курс на колективізацію сільського господарства, проголошений Й.Сталіним на XV з'їзді ВКП(б), призвів до продовольчої кризи у СРСР. Для забезпечення хлібозаготівель влада повернулася до продрозкладки, карткової системи, посилення терору.

У серпні 1928 р. в Одесі відбувся арешт чорнороба судноремонтного заводу – анархіста О.Степанова, котрого затримали за зберігання саморобних бомб³⁸. Харківському анархістові П.Захарову чекісти намагалися інкримінувати підготовку актів терору³⁹.

У листопаді 1928 р. чекісти ліквідували групу «Народна воля» – «Набат», організовану попереднього року у Глухівському окрузі місцевим учителем М.Медведем. Чекісти стверджували, що вона проводила «експропріації і терор проти представників влади» (пограбування касирів, кооперативу, підпали рад, створення збройного загону), під час обшуку було вилучено 9 одиниць зброї. У складі групи були комсомольці («цілі осередки комсомолу»), колишні

³² ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.370. – Арк.80 зв., 159.

³³ Там само. – Т.4. – Арк.95; Т.5. – Арк.31, 35.

³⁴ Там само. – Т.5. – Арк.86; Ф.13. – Спр.415; Т.2. – Арк.46.

³⁵ Там само. – Ф.13. – Спр.370. – Т.6. – Арк.117 зв.

³⁶ Там само. – Т.5. – Арк.63, 248.

³⁷ Там само. – Т.4. – Арк.11, 31, 199; Т.6. – Арк.88–88 зв.; Т.10. – Арк.31 зв., 120.

³⁸ Там само. – Т.9. – Арк.98–99; Т.16. – Арк.156.

³⁹ Там само. – Т.5. – Арк.228, 248; Т.10. – Арк.32 зв.; Т.15. – Арк.31–34; Т.16. – Арк.5 зв.

партизани⁴⁰. Її представляли частиною якоїсь невідомої (або вигаданої ДПУ) анархістської структури, що охоплювала декілька округів, із центром у Києві, звідки на Чернігівщину було завезено 150 анархістських листівок «До всіх трудящих проти більшовицького самодержавства». «Головну скрипку» в організації грала вчительська молодь Харкова, Києва, Чернігова, Ніжина, Глухова. Арешти у цій справі зачепили студентів київського та ніжинського інститутів народної освіти, Глухівського педагогічного технікуму, профшколи⁴¹.

По селах у районі Маріуполя чекісти викрили законспіровану «повстанську групу» під керівництвом махновського командира А.Буданова (у 1921 р. втік із в'язниці). Як повідомлялося у зведеннях ДПУ, А.Буданов, проживаючи в Маріуполі, готував пограбування банку, вів анархічну агітацію серед робітників і селян найближчих до міста сіл, поширював виготовлені на гектографі листівки. Стверджувалося, що група А.Буданова мала намір перейти від агітаційно-пропагандистської роботи до організації партизанських загонів⁴². Для цього він вербував «колишніх партизанів». Передбачалося, що повстання під Маріуполем розпочне озброєна група з 15 осіб, яка здійснить рейд по «махновських селах», проводячи мобілізацію ветеранів партизанського руху й молоді, випустить відозву про початок загального виступу. За умов успіху першого етапу планувалися захоплення ст. Волноваха, організація селянсько-повстанського з'їзду, на якому буде сформовано «об'єднаний ревком повстанства України». У листопаді 1928 р. чекісти заарештували 15 підозрюваних, котрі дали докладні свідчення у справі, під час обшуків було виявлено зброю. За вироком колегії ОДПУ А.Буданова й колишнього махновця П.Білочуба стратили⁴³.

Наприкінці 1928 р. чекісти викрили законспіровану підпільну групу колишнього голови махновської реввійськради І.Чорнокнижного в Межівському районі Дніпропетровської області⁴⁴. ДПУ заарештувало 7 членів цієї групи, вилучивши зі схованок 17 бомб, 10 гвинтівок, 1 револьвер⁴⁵. Цю групу пов'язували з групою Г.Солода у с. Селидівка Сталінського округу, яку так само звинувачували у «зв'язку з Махном» і у вербуванні колишніх махновців (справа «Скривджені»). У групі колишнього члена КП(б)У Г.Солода частина членів мала досвід партизанства, зброю скуповували по селах на кошти, захоплені під час «експропріацій»⁴⁶. У чекістських звітах указувалося, що група скоїла вбивство голови комітету незаможних селян, учинила наліт на Гришинську пошту, готувала напад на відділення банку в Єнакієвому, пограбування складу. Затриманих у рамках справи «Скривджені» було звинувачено в підготовці повстання, у створенні повстанських «осередків» (у с. Гришине, в Артемівському окрузі, в Андріївському і Велико-Янісольському районах), у підготовці відозв із закликами до селян. Під час арештів та обшуків чекісти

⁴⁰ Там само. – Т.15. – Арк.31–34; Т.16. – Арк.5 зв.

⁴¹ Там само. – Т.10. – Арк.8, 14, 46.

⁴² Там само. – Арк.12–13, 33.

⁴³ Там само. – Т.11. – Арк.10, 59 зв., 220.

⁴⁴ Там само. – Арк.218–219.

⁴⁵ Там само. – Т.15. – Арк.205.

⁴⁶ Там само. – Т.5. – Арк.13, 34.

вилучили 10 одиниць вогнепальної зброї⁴⁷. Групу було ліквідовано в лютому 1929 р., заарештовано 24 особи (у справі зазначалося, що в її складі налічувалося до 40 чол.)⁴⁸.

Після арештів груп А.Буданова, І.Чорнокнижного, Г.Солода у чекістських звітах указувалося на тенденцію «пожвавлення старих махновських кадрів», перехід їх «до партизанки». Місцевим ДПУ було дано вказівки «розробити систему заходів щодо запобігання та покарання всіх народжуваних махновських груп і всіх спроб відродження колишніх махновських кадрів»⁴⁹. Відомості про інші арешти анархо-махновських груп у Маріуполі, Межівському районі, в Одесі містилися у грудневому 1928 р. інформаційно-циркулярному листі ОДПУ №34 «Про анархістів». Вимагалось звернути особливу увагу на боротьбу із «залишками анархо-махновщини», систематично виявляти «колишні кадри» махновців і «їх антирадянську діяльність», організувати операції з арешту «анархо-куркульських груп»⁵⁰.

На виконання цього завдання, за підозрою «у створенні повстанського загону» було заарештовано «групи колишніх махновців» в Оріхівському районі Запорізької округи (5 чол.) і у Дніпропетровській окрузі (5 чол.), «махновські групи» у селах Крива Руда та Крилівка Кременчуцького округу⁵¹. У 1929 р. було заарештовано 18 осіб із групи «махновського спрямування» у Сталінському окрузі, яка мала зброю та брала участь в «експропріаціях» у с. Гришине⁵².

У 1929 р. махновці – емігранти з Румунії Ф.Куц та К.Чуприна нелегально прибули до Одеської області для зв'язку з махновським підпіллям, організації повстанських загонів із селян, незадоволених колективізацією. На зворотному шляху їх заарештували⁵³. У червні 1929 р. в інформаційно-циркулярному листі ОДПУ наголошувалося: «Особлива увага повинна бути приділена боротьбі з залишками махновщини в Україні. Потрібна систематична робота з виявлення кадрів махновської армії»⁵⁴.

У Дніпропетровську в 1928 р. продовжували діяти «стара» й «молода» (з колишніх комсомольців) групи, осередок машиніста Л.Лебедева, який намагався організувати робітничий страйк на заводі ім. Петровського, «дика» група. У Нижньодніпровську Л.Лебедев-Селізнєв прагнув створити анархістську групу робітників⁵⁵. Дніпропетровські анархісти виготовили листівки «Ми й вони», «Воля та братерство», які були розраховані на агітацію серед безробітних. У Запоріжжі група анархістів сформувалася на заводі «Комунар», вони намагалися випустити листівку⁵⁶.

В Одесі операція з ліквідації анархістського підпілля відбулася у січні 1929 р., коли заарештували 18 учасників нелегальної конференції.

⁴⁷ ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.370. – Т.11. – Арк.242.

⁴⁸ Там само. – Т.10. – Арк.9 зв., 150; Т.15. – Арк.303, 325.

⁴⁹ Там само. – Т.16. – Арк.16.

⁵⁰ Там само. – Арк.3.

⁵¹ Там само. – Арк.7 зв., 129.

⁵² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2987. – Арк.34, 49.

⁵³ Дубовик А. К истории анархического движения в Украине... – С.190.

⁵⁴ ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.283. – Арк.125–126.

⁵⁵ Там само. – Спр.370; Т.5. – Арк.33, 123, 254, 394; Т.13. – Арк.324 зв.

⁵⁶ Там само. – Т.5. – Арк.203; Т.15. – Арк.46; «Совершенно секретно»...

Їх звинувачували в поширенні тексту «Організаційної платформи загального союзу анархістів» П.Аршинова й Н.Махна, спробах створити Союз робітників-анархістів⁵⁷. Згодом за ґратами опинився одеський анархіст С.Яворський, котрому інкримінували агітацію серед безробітних⁵⁸.

У Києві 1928 р. заарештували 6 анархістів «старої групи» та 30 представників осередку А.Зойка, який вів діяльність серед робітництва⁵⁹. 1929 р. чекісти затримали ще 6 анархістів, котрі виготовили листівки до київських безробітних від імені групи «Хліб і воля», проводили агітацію на біржі праці. Арешти проводилися після того, як центром Києва пройшла демонстрація 250 безробітних, в організації якої брали участь анархісти⁶⁰. У другій половині 1928 р. ліквідували маріупольський, дніпропетровський та запорізький осередки⁶¹. У травні 1929 р. в Маріуполі заарештували ще одну групу з 7 робітників заводу, котрі «готували випуск листівок»⁶².

Певна частина студентської й учнівської молоді симпатизувала ліво-радикальним ідеям. ДПУ, очищаючи студентські аудиторії та комсомол від «троцькізму», звертало увагу й на «анархістську заразу» в молодіжному середовищі⁶³. У травні 1928 р. чекісти повідомляли Й.Сталіну, що в Україні «зарєєстровані спроби залучення учнівської молоді в анархо-гуртки»⁶⁴. Інформація про існування анархістських студентських груп в Одесі, Полтаві, Києві, Харкові давала підстави для початку чекістського «полювання»⁶⁵.

У Харкові було виявлено «близький до анархістів» Союз вільної федеративної маси, створений у сільськогосподарському технікумі. До організації входили харківські й полтавські студенти. Керівників групи – викладача Кузьміна та студента Ігнатенка – заарештували. В Одесі серед студентів фіксувалася пропаганда «анархістів-революонерів» «За вільні ради». Відповідні листівки було виявлено в Одесі та в районі Глухова.

У Лубенському педагогічному технікумі «розкрили» молодіжну організацію з 17 осіб, члени якої поширювали анархістські листівки, розгорнули пропагандистську діяльність у сусідніх селах (Великі Сорочинці, Комишине, Хомутець, Зуеве)⁶⁶. Як повідомляли зведення ДПУ, організатор групи – студент педтехнікуму П.Соленко – налагодив зв'язки зі студентами-радикалами Києва й Одеси, із «полтавською групою». Вони мали намір озброїтися, налагодити видання листівок⁶⁷. Подібні групи було «викрито» в керамічному технікумі с. Глинське, в Уманському аграрному технікумі, у Красноставці Уманського округу⁶⁸.

⁵⁷ ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.370; Т.15. – Арк.36, 140.

⁵⁸ Архів управління Служби безпеки України в Одеській обл. – Спр.9430-п.

⁵⁹ ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.415. – Т.2. – Арк.230.

⁶⁰ Там само. – Ф.6. – Оп.1. – Спр.67369-94. – Арк.23; Спр.2987. – Арк.21; Ф.13. – Спр.370. – Т.16. – Арк.6 зв.; ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20.

⁶¹ ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.370. – Т.16. – Арк.99; Спр.415. – Т.2. – Арк.80.

⁶² Там само. – Т.10. – Арк.32; Т.11. – Арк.15, 116.

⁶³ Дело труда. – 1928. – №37/38. – С.17.

⁶⁴ «Совершенно секретно»...

⁶⁵ ГДА СБУ. – Ф.13. – Оп.1. – Спр.283. – Арк.4–5.

⁶⁶ Там само. – Спр.370. – Т.16. – Арк.50, 97.

⁶⁷ Там само. – Т.13. – Арк.19 зв.

⁶⁸ Там само. – Т.6. – Арк.60; Т.9. – Арк.99.

ДПУ продовжило «полювання» на робітничі молодіжні анархістські групи на Донбасі – на шахтах Артемівського округу, на Оленівських копальнях, у с. Костянтинівка, у Луганську на заводі Жовтневої революції (до 40 осіб), у Краснограді під Луганськом⁶⁹. До середини 1929 р. у звітах карального органу згадувалися анархістські групи у Харкові, Мелітополі, Каневі, Полтаві, Дніпропетровську⁷⁰.

Консолідацією анархістської «партії» в УСРР та СРСР, за відомостями ДПУ, займалася таємнича керівна «трійка», з якої чекістам була відома тільки О.Таратута. За її планом усі підпільні анархістські організації (в інститутах, по селах, у робітничих колективах) повинні створюватися на принципі автономних «п'ятирок». У квітні 1928 р. чекісти повідомляли, що О.Таратута нібито говорила анархістові Н.Дріккеру: «[...] в Москві існує думка про те, що в Україні йде успішна підготовка до відновлення роботи анархістів»⁷¹. Із цієї заяви ДПУ робило висновок, що підпіллям керував якийсь таємний «анархістський центр», котрий знаходиться в Москві, а в УСРР «створюються окремі невеликі підпільні групи, зміцнюються зв'язки між розрізненими гуртками анархістів»⁷².

Спробою відродження руху стала діяльність анархістського підпілля з організації законспірованого Союзу робітників-анархістів. У 1928 р. в Москві сформувалася група «старих» анархістів – прихильників «платформи» П.Аршинова, Н.Махна, які вирішили створювати осередки союзу в УСРР. Досвідчений підпільник Д.Скиталець-Едкін улітку 1929 р. приїжджав до Одеси та міст Кримського півострова, де йому вдалося встановити зв'язок із моряками Чорноморського флоту. Через них анархісти намагалися відновити свої зв'язки з еміграцією й налагодити доставку до СРСР відповідної літератури, інструкцій, грошей. Кримська анархістка Лакшина вказувала, що «багато добрих анархістів примикають до теорії Петра Аршинова про створення анархічної партії»⁷³. Однак у другій половині 1929 р. структури союзу, у тому числі чорноморські, чекісти розгромили.

У червні 1929 р. в інформаційно-циркулярному листі ДПУ «Про анархістів» констатувалося: «Єдиний анархізм розвалився на численні федерації, конфедерації та дрібні підпільні бандитські зграї. Конфедерації й федерації, своєю чергою, на союзи, групи, групки». Особливу увагу пропонувалося звернути на молодь, виключену з вишів, на «вичищених» із лав ВКП(б), на колишніх анархістів у більшовицькій партії. Лист ставив хрест на анархістському русі у СРСР: «Усі активно діючі анархістські організації та групи підлягають ліквідації»⁷⁴. На початку 1930-х рр. анархісти констатували, що їхній «голос майже не знаходить резонансу [...] у нас немає організації»⁷⁵. У 1928–1929 рр.

⁶⁹ ГДА СБУ. – Ф.13. – Оп.1. – Спр.370. – Т.5. – Арк.268; Т.14. – Арк.168; Т.16. – Арк.175.

⁷⁰ Там само. – Т.13. – Арк.12 зв., 19 зв., 68, 184; Т.16. – Арк.64, 99 зв., 156, 205, 231.

⁷¹ Там само. – Т.6. – Арк.117.

⁷² «Совершенно секретно»...

⁷³ Орден российских тамплиеров: Документы: 1930–1944 гг. – Т.1. – Москва, 2003. – С.223.

⁷⁴ ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.415. – Т.2. – Арк.68–79.

⁷⁵ Филиппович К. Социалистический строй // Дело труда (Чикаго; Нью-Йорк). – 1932. – №72. – С.4.

радянські тюрми поповнювалися анархістами. У листі Р.Кампфер С.Флешину (1928 р.) повідомлялося, що в місцях ув'язнення утримують багато анархістів-комуністів, далі за чисельністю йшли анархісти-синдикалісти й «зовсім мало» анархістів-індивідуалістів; крім того, «часто-густо попадаються анархісти взагалі, котрі не додають до свого анархізму ніякої марки»⁷⁶.

Криза анархістського руху у СРСР 1928–1929 рр. мала й закордонну складову. У 1929 р. французька поліція закрила журнал «Дело труда», його редакція була змушена перебратися з Парижа у Чикаго. Зі столиці Франції вислали П.Аршинова, аналогічна загроза нависла над Н.Махном. До 1929 р. у «країні Рад» остаточно було побудовано «залізну завісу», «вікна» на кордоні «зачинилися», морська політична контрабанда припинилася. Анархісти України почали відчувати брак коштів, що раніше надходили з-за кордону із західних анархістських фондів. Гроші, які збиралися європейськими й американськими анархістами, із 1927 р. йшли вже для захисту у справі Н.Сакко й Б.Ванцетті, а з 1929 р. – на підтримку іспанських одностайців. Боротьба між групами Н.Махна й П.Аршинова та В.Воліна, між анархістськими журналами «Дело труда» (Франція), «Голос труда» (Аргентина), «Рассвет» и «Пробуждение» (США) неабияк ускладнювала координацію допомоги анархістам у СРСР⁷⁷. Але найбільшого удару завдав початок світової кризи 1929 р. – тепер уже західні анархісти не мали можливості сприяти одностайцям у «країні Рад».

Однією з причин кризи анархістського руху у СРСР стала невідповідність теорії комуністичного господарювання та практики колективізації. У 1929 р. радянські анархісти, будучи прихильниками соціальних експериментів і колективного господарства, не розробили своєї «селянської програми» і виявилися неготовими до випробувань повстаннями на селі 1929–1930 рр. П.Аршинов заявляв: «Ми, анархісти, не тільки не противники колективного сільського господарства, але навпаки, є найбільш стійкими, закінченими й, мабуть, єдиними прихильниками цього гасла в революції»⁷⁸. Така заява вела до виправдання сталінських злочинів на селі. Згодом анархіст-синдикаліст Г.Максимов, критикуючи колективізацію, напише: «У Росії у сільському господарстві встановилася нова форма кріпацтва»⁷⁹.

У 1927–1929 рр. анархістське підпілля у СРСР систематично винищувалося каральними органами. У ці роки секретні інформатори проникли в анархістські структури, якими керували відомі ДПУ діячі, котрі залишалися на волі. Не тільки «старі» анархістські структури, але й «дикі» анархістські групи, що виникли самостійно, було викрито та знищено. У тоталітарному суспільстві, «побудованому» до кінця 1920-х рр. у СРСР, стала неможливою будь-яка опозиційна діяльність. Анархістам не допомогли витончені прийоми конспірації, відмова від фіксованого членства у групах, повна автономія підпільних осередків. Водночас вони не змогли оперативного прилаштувати свої ідеологічні

⁷⁶ ПІШ. – Senya Fleshin Papers. – F.20. – P.119.

⁷⁷ Ibid. – F.85. – P.1.

⁷⁸ Аршинов П. Коллективное сельское хозяйство в СССР // Дело труда (Чикаго). – 1930. – №56/57. – С.1.

⁷⁹ Максимов Г. Революция или контрреволюция в России? // Там же. – 1935. – №87. – С.3.

догми до швидких змін політичної ситуації, виробити чітку програму опору тоталітаризму, очолити селянські протести, реанімувати робітничий рух. 1929-й рік можна вважати часом остаточного знищення підпільних анархістських структур у СРСР. Їхні ідеологія й досвід політичної діяльності виявилися непотрібними.

This article focuses on debunking the myth of historiography that the anarchist organization in Ukraine in 1927–1929 years did not exist. In the large industrial centers (Odesa, Kharkiv, Kyiv, Dnipropetrovs'k), anarchist ideas had a following among students and young workers, some anarchist groups were not associated with traditional anarchist structures. In 1927 soviet dictator elite decided to launch a complete destruction of anarchist groups, which led to the elimination of anarchist underground in the USSR.

Keywords: *anarchism, anarchism-communism, anarchist group, terror, propaganda, underground, repressions.*

